

УДК 351.86

Ю. С. Дмитренко,
науковий співробітник, Науково-методичний центр кадрової політики
Міністерства оборони України

ІНСТИТУЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІГРАФНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Yu. Dmitrenko,
Researcher, Scientific and Methodological Centre of Personnel Policy of the Ministry of Defense of Ukraine

INSTITUTIONAL MECHANISM OF STATE REGULATION OF POLYGRAPH TECHNOLOGIES USAGE

У статті наведено результати експертного опитування та проведено аналіз існуючих у вільно-доступі інструкцій застосування поліграфічних технологій в секторі безпеки і оборони України. Виявлено низку проблем, які потребують вирішення на державному рівні. На основі проведеного експертного опитування автор обґрунтував зміст Положення про організацію та порядок застосування поліграфічних технологій в Україні та довів необхідність його імплементації. У зазначеному Положенні узагальнено основні пункти існуючих інструкцій та введено необхідні, на думку автора, зміни, які запроваджують дієвий кадровий механізм державного регулювання застосування поліграфічних технологій в секторі безпеки і оборони, що, у свою чергу, підвищить ефективність забезпечення державної безпеки України.

The article presents the results of expert surveys and analyzes existing freely accessible instructions of the usage of polygraph technologies in the security and defense sector of Ukraine. A number of the problems that need to be addressed at the state level were revealed. On the basis of the conducted expert surveys the author justified the content of the Regulation on the organization and procedure of the application of polygraph technologies in Ukraine and demonstrated the need for its implementation. The aforesaid Regulation summarized the main points of the existing instructions and, as per the author's opinion, implemented required changes introducing effective personnel mechanism of state regulation of the usage of polygraph technologies in the security and defense sector, which, in turn, would increase the efficiency of national security of Ukraine.

Ключові слова: поліграф, Положення про організацію та порядок застосування поліграфічних технологій, сектор безпеки і оборони, державна безпека, тестовий формат.

Key words: polygraph, the Regulation on the organization and procedure of the application of polygraph technologies, security and defense sector, national security, test format.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Під поняттям державна безпека розуміється — стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності, спокою людей (народу), громадської злагоди, довкілля, національної

і релігійної рівності. Для нейтралізації загроз державній безпеці, виникає необхідність виявлення недобросовісних, некомпетентних та корумпованих посадових осіб, особливо в органах державної влади [1].

Для вирішення цієї задачі, в Україні дедалі активніше набирає актуальність застосування поліграфічних технологій. Нині в Україні на державному рівні відсутній єдиний нормативно-правовий документ, що регламен-

тує порядок застосування поліграфічних технологій, що спричиняє виникнення проблемних питань, пов'язаних з неякісним відбором персоналу, який займається такою діяльністю. Відсутність контролю з боку держави у цій сфері призводить до певної "самодіяльності" щодо застосування поліграфічних технологій не лише в приватних організаціях, але й в державних органах, які застосовують в своїй діяльності поліграфічні технології, тобто відповідальність за застосування поліграфу залишається справою совісті конкретного фахівця, незважаючи на високу вірогідність порушити права людини і громадянина. Цілком очевидно, що на сьогодні вкрай необхідним є врегулювання використання поліграфу на державному рівні, встановлення вимог до осіб, які отримують сертифікат (свідоцтво, диплом — будь-який документ), який дозволяє бути поліграфологом, з метою захисту громадян України від зловживання у даній сфері.

До того ж, відсутність норм, що регулюють використання поліграфу, на жаль, не стримує виробництво, збут поліграфів які не завжди відповідають вимогам якості. На думку автора, вищезазначене негативно впливає на забезпечення державної безпеки. З метою врегулювання вищезазначених питань, автор пропонує впровадити Положення про організацію та порядок застосування поліграфічних технологій в Україні, яке дасть змогу забезпечити дієвий контроль за якістю застосування поліграфічних технологій в Україні.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ, В ЯКИХ ЗАПОЧАТКОВАНО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ І НА ЯКІ СПИРАЄТЬСЯ АВТОР, ВИДІЛЕННЯ НЕ ВИРШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, КОТРИМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ ОЗНАЧЕНА СТАТТЯ

Питанням застосування поліграфічних технологій присвячені роботи зарубіжних та вітчизняних вчених таких, як Ф.К. Свободного, В.М. Князева, Т.Р. Морозової, О.І. Мотляха, О.А. Назарова, Д.О. Ноздрін та ін. Експертним оцінюванням якості надання послуг у різних сферах державного регулювання займалися Н.І. Бойко, Н.Е. Кунанець, В.В.П. Новосад, О.Ф. Сальнікова, Р.Г. Селіверстов, Л.А. Траченко та інші. Однак, незважаючи на досить значну кількість робіт з використання поліграфу на сьогоднішній день, єдиного розуміння у цій сфері не існує.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є підвищення ефективності державного регулювання застосування поліграфічних технологій шляхом якісного відбору осіб, що залучаються до роботи у цій сфері на основі розробленого автором Положення про організацію та порядок застосування поліграфічних технологій.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для аналізу існуючих на цей час інструкцій, що регламентують застосування поліграфічних технологій в Україні, автором було проведено експертне опитування. Експертна група складала 16 чоловік, до якої ввійшли

представники діючих на теперішній час державних та приватних організацій, що займаються професійною діяльністю в сфері застосування поліграфічних технологій в Україні. Якісний склад групи експертів був представлений трьома докторами наук, шістьма кандидатами наук та практикуючими поліграфологами. Стаж роботи експертів у цій сфері складає не менше п'яти років.

В Україні проблемами застосування методу детекції брехні в діяльності правоохоронних органів почали займатися ще з 90-х років минулого століття, проте перші офіційні нормативні документи щодо впровадження поліграфу з'явилися лише на початку XXI століття. У 2001 році був виданий наказ Міністерства внутрішніх справ України (МВС) "Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ" [2], на основі якого була розроблена Концепція впровадження комп'ютерних технологій з використанням поліграфу у систему МВС України та програма її реалізації. Як експеримент цей відомчий підзаконний акт показав свої позитивні результати, що лягли в основу прийняття чергового наказу в системі МВС України "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України" [3]. Цей наказ затверджував багато кваліфікаційних вимог, положень та інструкцій однією з яких є "Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України" за № 1373/9972 [4].

Зазначена інструкція визначає основні напрями, принципи та умови використання поліграфів у процесі професійно-психологічного відбору кандидатів на службу і навчання, під час кадрових перевірок та проведення службових розслідувань. Інструкція містить:

1. Загальні положення.
2. Основні принципи використання поліграфу.
3. Основні напрями використання поліграфу.
4. Організація роботи спеціаліста поліграфу при проведенні скрінінгової перевірки.
5. Загальні умови проведення поліграфічного опитування.
6. Етапи проведення поліграфічного опитування.
7. Використання результатів опитування.
8. Оформлення та зберігання матеріалів інтерв'ю з використанням поліграфу.
9. Контроль за роботою спеціалістів поліграфу.
10. Відповідальність спеціалістів поліграфу.
11. Функціональні обов'язки поліграфолога [4].

Доцільно зазначити, що Інструкція про порядок використання в діяльності органів внутрішніх справ поліграфів № 1373/9972 значно розширила можливості застосування поліграфу у кримінальному судочинстві України.

Окрім МВС України, запровадження поліграфу знайшло відображення і в нормативних документах інших вітчизняних відомств. Так, Міністерство доходів і зборів України видало наказ "Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів" [5], дія якого спрямована на поліпшення ефективності роботи Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів, попередження та виявлення ко-

рупційних та інших правопорушень у сфері службової діяльності, дієвого супроводження оперативно-службової діяльності, а також покращення роботи з персоналом.

На основі цього наказу було розроблено Інструкцію щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України, зареєстровану у Міністерстві юстиції України 11 жовтня 2013 р. за № 1748/24280 [5], яка сьогодні використовується в роботі Державної фіскальної служби України. У положеннях цієї Інструкції зазначено, що метою проведення опитування є отримання ймовірної та орієнтувальної інформації, яку іншим шляхом отримати неможливо, для її використання в діяльності щодо попередження й виявлення корупційних та інших протиправних дій з боку працівників, гарантування їх безпеки та захисту від незаконних посягань, пов'язаних із виконанням службових обов'язків, зняття з них безпідставних звинувачень або підозр.

Зазначена Інструкція визначає основні напрями, принципи та умови використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів України та його територіальних органів.

Зміст Інструкції містить:

1. Загальні положення.
2. Основні принципи використання поліграфа в діяльності Міністерства доходів України та його територіальних органів.
3. Сфери можливого використання поліграфа в діяльності Міністерства доходів України та його територіальних органів.
4. Загальні умови проведення психофізіологічного інтерв'ю із застосуванням поліграфа.
5. Порядок проведення психофізіологічного інтерв'ю із застосуванням поліграфа.
6. Оформлення матеріалів психофізіологічного інтерв'ю із використанням поліграфа.
7. Зберігання та використання результатів застосування поліграфа.
8. Контроль за проведенням опитування з використанням поліграфа [5].

У 2015 році Міністерством оборони України (МО України) було видано наказ "Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у МО України та Збройних Силах України", дія якого спрямована на покращення якості роботи з персоналом при прийнятті (поновленні) на військову службу за контрактом, призначенні (переміщенні) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі громадян України на державну службу та їх призначення на посади у структурні підрозділи МО України та Генерального штабу Збройних Сил України, а також попередження і виявлення корупційних та інших правопорушень у сфері службової діяльності [6].

Зазначеним наказом було введено в дію "Інструкцію про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у МО України та Збройних Силах України" (Інструкція), яка визначає основні принципи, напрями, умови, порядок організації

проведення опитування з використанням поліграфа у МО України та Збройних Силах України. Інструкція стосується специфіки військової сфери діяльності та компетенцій, які їй належать.

Інструкція складається з наступних восьми розділів:

1. Загальні положення.
2. Основні принципи проведення опитування.
3. Напрями проведення опитування.
4. Загальні умови проведення опитування.
5. Порядок проведення опитування.
6. Оформлення матеріалів опитування.
7. Зберігання та використання результатів опитування.
8. Особливості проведення опитування з використанням поліграфа [6].

Знайшов своє відображення поліграф і в Законі України "Про Національну поліцію". Частиною 2 ст. 50 даного Закону визначено, зокрема, що громадяни України, які виявили бажання вступити на службу в поліцію, за їхньою згодою проходять тестування на поліграфі [7].

Черговими нововведеннями відзначилось і Міністерство юстиції України. У 2015 р. Міністерство юстиції України видало наказ "Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08.10.1998 року № 53/5", яким були внесені відповідні зміни в частину науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертів і експертних досліджень. Цим наказом Міністерство юстиції України доповнило Розділ VI "Психологічна експертиза" новим пунктом 6.8 наступного змісту: "З метою отримання орієнтуючої інформації можуть проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу — комп'ютерного поліграфа" [8].

Підпунктом 6.8.1 зазначеного наказу Міністерство юстиції визначило предмет опитування із застосуванням спеціального технічного засобу комп'ютерного поліграфа та отримання орієнтуючої інформації, а саме, що стосується:

- ступеня вірогідності повідомленої інформації опитуваною особою;
- повноти наданої опитуваною особою інформації;
- джерел отримання опитуваною особою інформації;
- уявлення опитуваної особи про конкретну подію;
- іншої орієнтуючої інформації, яка необхідна для конструювання версій розслідування конкретних подій.

Також підпунктом 6.8.2 цього наказу Міністерство юстиції закріпило, що такі опитування можуть проводитися лише за наявності письмової згоди на те особи, яка буде проходити тестування на поліграфі [8].

У результаті проведеного експертного опитування існуючих інструкцій стає очевидним, що в кожній з них є спільні вимоги. У загальних положеннях наведено значення термінів, що вживаються, вказується мета проведення опитування з використанням поліграфа, характер результатів та висновків опитування, зазначається підстава для необхідності проведення опитування з використанням поліграфа, особи, які мають право проводити цю процедуру, порядок їх підпорядкованості, а також правова основа проведення опитування.

У зазначених інструкціях зазначається, що під терміном "поліграф" мається на увазі комп'ютерний технічний засіб, що має відповідну сертифікацію, який здійснює реєстрацію змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення за спеціальною методикою певних психологічних стимулів, не завдає шкоди життю, здоров'ю людини та навколишньому середовищу [6].

Зокрема наголошується, що підставою для необхідності проведення опитування є завдання від ініціатора на проведення опитування з використанням поліграфа (Завдання) з документально підтвердженими сумнівами у правдивості інформації, що надається об'єктом опитування, відносно обставин, які перевіряються у встановленому законодавством порядку відповідно до напрямів, визначених Інструкцією, коли іншим шляхом отримати будь-які відомості щодо цих обставин неможливо.

Завдання на проведення опитування з використанням поліграфа розробляє і підписує ініціатор та подає на затвердження відповідному начальнику. У цьому ж пункті зазначається, що до завдання додається перелік питань, що повинні бути вирішені спеціалістом поліграфа. В інструкціях визначені особливості проведення опитування з використанням поліграфа залежно від спрямованості та завдань, а також розкрито основні принципи проведення опитування, а саме: принцип добровільної згоди; принцип правомірності, принцип комплексності, принцип забезпечення прав і свобод людини. Крім того, підкреслюється, що об'єкт опитування повинен знати, з якого приводу з ним проводиться опитування, перед початком опитування бути ознайомленим з переліком питань, має право відмовитись від опитування на будь-якому етапі, не давати пояснень щодо виникнення у нього тих чи інших реакцій.

Також інструкції виділяють напрями проведення опитування. Кожний з напрямів включає перелік загальних питань для отримання інформації про об'єкт опитування. В кожній організації різна кількість та зміст напрямів проведення опитування.

Для забезпечення об'єктивності результатів опитування з використанням поліграфа в інструкціях визначені загальні умови щодо стану приміщення; належного фізичного та психологічного стану об'єкта опитування. Також вимагається, щоб особи, які мали доступ до інформації про факт, хід та результати опитування з використанням поліграфа, забезпечували її конфіденційність. За порушення конфіденційності цієї інформації винні особи несуть відповідальність згідно із законодавством України.

В інструкціях визначено зміст попередньої роботи поліграфолога, його роботи з отриманням завдання та безпосереднього проведення процедури. Роз'яснено дії ініціатора проведення опитування з використанням поліграфа, особливості проведення опитування поза місцем постійного розташування, порядок використання аудіо- та відеозапису, зазначена загальна тривалість процедури та порядок ознайомлення об'єкта опитування з результатами.

В інструкціях встановлено форму довідки про результати опитування з використанням поліграфа та по-

рядок їх реєстрації, порядок зберігання та використання результатів опитування, максимальний гриф обмеження доступу інформації, що викладена у довідках про результати опитування з використанням поліграфа, порядок його надання, наведений порядок направлення довідок, а також порядок обліку, зберігання, використання та знищення матеріалів опитування. Роз'яснено деякі обов'язки спеціаліста поліграфа щодо застосування професійних знань, використання інформації про результати опитування з використанням поліграфа, а також порядок здійснення методичного контролю за роботою спеціалістів поліграфа.

Проведений аналіз існуючих інструкцій виявив багато спільних пунктів, проте варто зауважити, що в жодній з інструкцій не висвітлено ряд важливих моментів, а саме:

- порядок підготовки спеціалістів-поліграфологів, тобто не визначено навчальний заклад, який має ліцензовану програму підготовки фахівців в даній галузі;

- прилади, які можуть застосовуватись при проведенні опитування з використанням поліграфа та повинні мати відповідні сертифікати надійності та якості, а також перелік організацій, які мають право надавати такі сертифікати;

- не визначено механізм закупівлі та забезпечення організацій сертифікованими приладами;

- перелік тестових форматів та процедуру проведення опитування з використанням поліграфа, що мають наукове обґрунтування та являються валідними.

Доречно зауважити, що виникнення даної ситуації зумовлено причинами, які існують на рівні держави, зокрема:

- відсутністю державного регулювання підготовки фахівців у даному напрямку;

- відсутністю державного регулювання за ввезенням з-за кордону, та сертифікацією приладів в Україні;

- відсутністю державних програм щодо розвитку та удосконалення вітчизняних приладів;

- відсутністю єдиних вимог щодо використання тестових методик при проведенні опитування з використанням поліграфа.

Відсутність державного регулювання застосування поліграфних технологій призводить до ситуації, коли в кожній організації, яка застосовує в своїй діяльності поліграфні технології, виникає своє бачення стосовно даного напрямку діяльності, що зумовлено тим, що підготовку фахівців здійснюють не тільки державні установи а й приватні організації. Як правило, організації, що надають послуги з підготовки спеціалістів по роботі з поліграфом, мають різне бачення та підходи до цієї діяльності, не завжди пропонують слухачам науково підтверджені методики, а дуже часто пропагують своє бачення при роботі з поліграфом підкріплене, як правило, тільки власними переконаннями.

Враховуючи вищезазначене пропонується запровадити Положення про організацію та порядок застосування поліграфних технологій в Україні, яке буде чітко регулювати діяльність Інспекцій застосування поліграфних технологій в секторі безпеки і оборони.

У Положенні автором визначено: принципи та напрями застосування поліграфних технологій в сек-

торі безпеки і оборони України в залежності від специфіки діяльності його складових; порядок організації роботи спеціаліста при проведенні опитування з використанням поліграфа; загальні умови проведення опитування з використанням поліграфа; етапи проведення опитування з використанням поліграфа; використання результатів опитування з використанням поліграфа; оформлення та зберігання матеріалів опитування з використанням поліграфа; контроль за роботою спеціаліста поліграфа; відповідальність спеціаліста поліграфа; функціональні обов'язки спеціаліста поліграфа; порядок підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів поліграфа; визначення навчальних закладів, які мають право готувати спеціалістів поліграфа, та порядок їх сертифікації; порядок закупівлі та сертифікації приладів.

ВИСНОВКИ З ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ЦЬОМУ НАПРЯМІ

Автор пропонує впровадити Положення про організацію та порядок застосування поліграфічних технологій в Україні. Це забезпечить підвищення ефективності державного регулювання застосування поліграфічних технологій шляхом якісного відбору осіб та використанням приладів та методик, які пройшли сертифікацію та перевірку щодо надійності та валідності, а також конкретизує діяльність Інспекцій застосування поліграфічних технологій в секторі безпеки і оборони. У наступних дослідженнях буде запропоновано інструментарій виконання даного Положення у секторі безпеки і оборони України.

Література:

1. Нижник Н.Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навч. посіб. / Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник, В.Т. Білоус / За заг. ред. П.В. Мельника, Н.Р. Нижник. — Ірпінь: [б., в.], 2000. — 304 с.
2. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28.08.2001 року № 743 "Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ".
3. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28.07.2004 року № 842 "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1365-04>
4. Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1373-04>
5. Наказ Міністерства доходів і зборів України від 02.08.2013 року № 329 "Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1748-13>

6. Наказ Міністерства оборони України від 14.04.2015 року № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0477-15>

7. Про Національну поліцію [Електронний ресурс]. — Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

8. Наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 року № 53/5 "Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

References:

1. Nizhnik, N.G. Sytnik, G.P. and Bilous, V.T. (2000), The national security of Ukraine (method-logical aspects, status and development trends), Irpen, Ukraine.
 2. The Order of the Ministry of internal Affairs of Ukraine (2001), "Pro provedennia eksperymentu schodo vykorystannia komp'iuternykh polihrafiv u diial'nosti orhaniv vnutrishnikh sprav", Kyiv, Ukraine.
 3. The Order of the Ministry of internal Affairs of Ukraine (2004), "Pro podal'shyj rozvytok sluzhby psykholohichnoho zabezpechennia operatyvno-sluzhbovoi diial'nosti orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy", available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1365-04> (Accessed 5 May 2017).
 4. Manual on application of computer polygraphs in work with the personnel of internal Affairs bodies of Ukraine, available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1373-04> (Accessed 5 May 2017).
 5. The Order of the Ministry of revenues and duties of Ukraine (2013), "Pro vykorystannia polihrafiv u diial'nosti Ministerstva dokhodiv i zboriv Ukrainy ta joho terytorial'nykh orhaniv", available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1748-13> (Accessed 5 May 2017).
 6. The Order of the Ministry of Defense of Ukraine, (2015), "Pro zatverdzhennia Instruktstii pro poriadok orhanizatsii ta provedennia opytuvannia personalu z vykorystanniam polihrafa u Ministerstvi oborony Ukrainy ta Zbrojnykh Sylakh Ukrainy", available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0477-15> (Accessed 6 May 2017).
 7. The Verkhovna Rada of Ukraine (2015), The Law of Ukraine "About the National police", available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (Accessed 6 May 2017).
 8. The Order of the Ministry of justice of Ukraine (1998), "Pro zatverdzhennia Instruktstii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen' ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsij z pytan' pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen'", available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (Accessed 6 May 2017).
- Стаття надійшла до редакції 10.05.2017 р.*